

Beden Kültür Kodları Bağlamında Derleme Sözlüğü’nde Organ Adlarıyla Oluşturulan Birleşik Sözler

Doç. Dr. Yeter TORUN ÖĞRETMEN

Çukurova Üniversitesi, Orcid: 0000-0003-3665-2775

ÖZET

Dilin en önemli özelliklerinden biri, bir toplumun yaşam biçimini, değer yargılarını kuşaktan kuşağa aktarmasıdır. Bu çerçevede dil-kültür ilişkisi farklı disiplinlerle bir arada değerlendirilen disiplinler arası bir konu olarak kendini göstermektedir. Bu bağlamda dilbilim, antrpoloji, halkbilim, etnografi gibi farklı disiplinleri buluşturan kültürdilbilim, dil-kültür ilişkisini ele alan bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. Kendine özgü terim ve yöntemleriyle gelişmekte olan kültürdilbilimin terimlerinden biri de kültür kodu / kod kültürüdür. Türk dili çalışmalarında yalnızca bir dil verisi olmanın ötesinde, zengin kültürel unsurları da barındırması bakımından Derleme Sözlüğü kültür kodu değerlendirmeleri için önemli bir kaynaktır. Kültür kodları içinde söz edilen kültür kodlarından biri de beden kültür kodlarıdır. Bu çerçevede bu çalışmanın konusu beden kültür kodları bağlamında Derleme Sözlüğü’nde yer alan “ağız, ayak, baş, yüz” gibi organ adlarıyla oluşturulmuş birleşik sözlerdir. Bu bağlamda Derleme Sözlüğü’nde yer alan ve yaygın olarak *ayak* ve *baş* sözlerinin yer aldığı “*ayak açmak, ayak dönme, ayak eni, ayak kirası; baş bağlamak, baş çatması, baş çevresi, baş donanma, baş göz etmek, baş övmek, başını örtmek, baş yapmak, başdüşü, başörme*” gibi söz öbeklerinin Türk insanının toplumsal yaşam sürecine yönelik birtakım gelenek ve inanışlarını yansıttığı görülmektedir. Beden kültür kodları bağlamında çalışmada incelenen “ağız, ayak, baş, yüz” gibi organ adlarıyla oluşturulan birleşik sözlerin çoğunlukla halkbilimi çalışmalarında geçiş dönemi olarak adlandırılan evlilik konusuyla ilgili olduğu görülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Derleme Sözlüğü, kültürdilbilim, beden kültür kodu, birleşik sözcük

GİRİŞ

Dilin en önemli özelliklerinden biri, kültürel aktarımı sağlayan bir araç olmasıdır. Dil incelemelerinde özellikle sözvarlığına yönelik çalışmalarda dil-kültür ilişkisi, üzerinde durulan temel konulardan birini oluşturur. Dil-kültür ilişkisini merkeze alan kültürdilbilim, dilbilimsel çalışmalardaki disiplinlerden birini oluşturmaktadır. Kültürdilbilimin 19. yüzyılda ortaya çıkan dilbilimsel antropolojiye dayalı olarak XX. yüzyılın son çeyreğinde özellikle de

1990’lı yıllarda dilbilimin özgün bir alanı olarak ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Keskin, 2020: 120).

Kültürdilbilimin oluşum ve gelişiminin antropolojik yaklaşım doğrultusunda Rus dil araştırmacılarının *dil-kültür-insan* ve *dil-kültür-bilinç* arasındaki ilişkileri incelemesiyle gerçekleştiği ifade edilir. Kültürdilbilimi araştırmacılarına göre bir toplumun kültürünün tanınması ve öğrenilmesi için dildeki kültür olgularının ortaya çıkarılması ve tasvir edilmesi gerekir. 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren gelişmeye başlayan kültürdilbilimin kendine özgü terim ve çözümleme yöntemleriyle, dilbilim, halkbilimi, budunbilim, etnografi gibi sosyal bilimlerin farklı dallarını buluşturan disiplinler arası bir alan olduğu vurgulanır (Saraç, 2019: 159).

Kültürdilbilimle ilgili olarak kaynaklarda üzerinde durulan terimlerden birini de *kültür kodu / kod kültürü* oluşturmaktadır. Kod kültürüyle ilgili olarak Rus dilbilimcilerince yapılan başlıca tanımlar: “*kendi öz anlamına ek olarak, bünyesinde çeşitli kültür olgularını bulunduran tüm söz ve söz grupları*”; “*insanoğlunun çevresinde bulunan (doğal ya da yapay) herhangi bir nesnenin temel anlam fonksiyonunu yerine getirmesi dışında, birtakım ek (ikincil) anlamları da taşıyabilme özelliği gösteren ad ve ad takımları*”, *dünyanın -doğanın, yapay nesnelerin, insanın iç ve dış özelliklerinin- fiziksel yapılarından uzaklaşarak, insan bilincinde birtakım kültürel anlamlara bürünmesi*” şeklindedir (Saraç, 2019: 163).

Kaynaklarda Rus dilbilimcilerinin *kültür kodu / kod kültürü*ne yönelik olarak yaptığı sınıflandırmalara da yer verilmiştir. Bu çerçevede V.N. Teliya’nın sınıflandırmasında “*insan (antromorf) kültür kodları, hayvan (zoomorf) kültür kodları, bitki kültür kodları, doğa kültür kodları, ev-eşya kültür kodları, giyim-eşya kültür kodları, gıda (yiyecek/içecek) kültür kodları, yapı (mimari) kültür kodları, manevi kültür kodları, dini kültür kodları, zaman kültür kodları, uzam kültür kodları, renk kültür kodları, beden kültür kodları*”; V.V. Krasnıh’ın tasnifinde “*beden kod kültürleri, uzam kod kültürleri, zaman kod kültürleri, nesne kod kültürleri, canlı kod kültürleri, manevi kod kültürleri*”; M. L. Kovşova’nın tasnifinde “*insan (antromorf) kod kültürleri, doğa kod kültürleri, beden kod kültürleri, eşya kod kültürleri*” başlıklarına yer verilmiştir. Bu sınıflandırmalarda yer alan *beden kod kültürleri* bağlamında *göz, kaş, kulak, baş, ayak* vb. organ adlarıyla oluşan deyimleşmiş yapılara yer verildiği görülmektedir (Saraç, 2019: 164-165).

Bu çalışmanın konusunu ilgilendiren kod kültürleri de bu çerçevede beden kod kültürlerinden oluşmaktadır. Bu çerçevede çalışmamızda Derleme Sözlüğü’nde yer alan organ adlarıyla oluşturulan başlıca söz öbeklerinin beden kod kültürleri açısından bir değerlendirmesinin yapılması amaçlanmıştır.

Türkoloji çalışmalarında özellikle ağız araştırmaları bağlamında temel kaynaklardan biri olan Derleme Sözlüğü, halk ağzında yaşayan zengin bir sözvarlığını barındırmaktadır. Türk Dil Kurumu’nun 1932-34 ve 1952-59 yılları arasında gerçekleştirdiği derleme çalışmaları sonucu bugün elimizde olan Derleme Sözlüğü, Türkiye Türkçesinin ağızlarına yönelik dil verileri olmanın ötesinde, halk bilimi bağlamında Türk insanının gelenek ve göreneklerini, yaşam biçimini, değer yargılarını ortaya koyan, dil-kültür ilişkisini yansıtan ve bu çerçevede kültürdilbilim bağlamında zengin veriler sunan bir eserdir. Türkoloji çalışmalarında sözvarlığı, biçim, sözdizimi, karşılaştırmalı dil çalışmaları, dil-kültür ilişkisi gibi farklı bağlamlarda Derleme Sözlüğü üzerine birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir (Demir, 2000; Torun, 2009; Yıldırım, 2012; Kalafat, 2018; Selvi, 2020). Bu çalışmada ise dil-kültür ilişkisi bağlamında Türkçe için zengin veriler sunan Derleme Sözlüğü’nde yer alan ve halkbilimi çalışmalarında geçiş dönemi olarak adlandırılan evlilik konusuyla ilgili olarak “ağız, ayak, baş, boğaz, el” gibi organ adlarıyla oluşturulan birleşik sözler, beden kültür kodları açısından ele alınmıştır.

BULGULAR

Derleme Sözlüğü’nde organ adlarıyla oluşturulan birleşik sözlerin sözdizimsel olarak çoğunlukla isim tamlaması veya deyimleşmiş birleşik fiil yapısından oluştuğu görülür (Sırtı, 2011). Derleme Sözlüğü’nde organ adlarıyla oluşturulan birleşik sözlerin kültür kodları bağlamında birtakım gelenekleri ortaya koyduğu görülür. Bu çerçevede DS’de organ adlarıyla oluşturulan ve beden kültür kodları bağlamında evlilik konusuyla ilgili gelenekleri yansıtan başlıca birleşik sözler şunlardır:

“Ağız” ile ilgili sözler:

Ağız bağı (II) 1. Yalancı şahitlik yapacak kimseye verilen rüşvet. 2. İstenilen bir kızın verilmesine razı olmayan, zorluk gösteren akraba ve dostlarına erkek tarafından verilen hediye. 3. Düğün gecesini gelini konuşturmak için damadın verdiği hediye (DS 1).

Ağız dadı (I) 1. Nişan veya düğünde oğlan tarafından kız evine gönderilen şeker, tatlı, yemiş gibi hediyeler. 2. Bayramlarda nişanlının, oğlan tarafına gönderdiği giyecek ve yiyecek. 3. Ölüm günü, ölü evine gelen kadınlara yedirilen helva-ekmek, şerbet, peynir-ekmek gibi şeyler (DS 1).

“Ayak” ile ilgili sözler:

Ayak açmak Nişanlanan kız, ilk olarak güveyi evi civarında gezi yapmak (DS 1).

Ayak dönme [ayah dönümü, ayak dönümü] Gelinin, evlendikten onbeş gün sonra baba evine ilk gidişi adeti (DS I).

Ayak döşegi [ayah eni, ayak eni] Nişan takılırken kızın ayağının altına serilen kumaş (DS 1).

Ayak eni 1. [→ayak dōşēgi] 2. Evlenen kız baba evinden çıkarken ayaklarının altına güvey tarafından serilen kumaş (DS 1).

Ayak kirası Gelin attan inerken verilen bahşiş (DS 1).

“Baş” ile ilgili sözler:

Baş bağlamak (I) 1. Perşembe veya Pazar günlerine rastlatılan gelinbaşı gününde, geline duvak ve taş giydirmek 2. Nişandan bir müddet sonra nişanlıları bir yere getirip eğlenmek (DS 2).

Baş bağlamak (II) Nişanlamak (DS 2).

Baş çatması Hamam günü gelin yıkanırken yapılan tören (DS 2).

Baş çevresi 1. Nişan takılırken davetliler tarafından kızın başında döndürülerek verilen hediye (DS 2).

Baş donanma Güveyinin gerdekten bir gece önce yaptırdığı şenlik (DS 2).

Baş göz etmek Evlendirmek (DS 12).

Baş övmek / öğmek Geline, oğlan evinde çalgıcılar ve yenge tarafından öğütlü sözler söyleme töreni (DS 2).

Baş yapmak (II) Gelin başı süslemek (DS 2).

Baş yenge Düğünde yemeği idare eden kadın (DS 2).

Başa erişmek Kız, erkek evlenecek çağa gelmek, buluşmak (DS 2).

Başbağı (II) 1. Düğünlerde gelinlere elbise giydirilirken ve başları bağlanırken yenge hanımın çalgıcılara verdiği bahşiş. 2. Düğünlerde gelinin yakınlarının ‘başına örtü bağlanmıyor’ diyerek oğlan tarafından aldıkları bahşiş. 3. Düğünlerde oğlan tarafının verdiği ziyafet (DS 2).

Başdüşü Gelin almak için kız evine atlı giden kadınların başkanı (DS 2).

Başı bağlanmak Nişanlanmak (DS 2).

Başını bağlamak (V) Nişanlamak, evlendirmek (DS 12).

Başını örtmek [başını bālamak] Evlendirmek (DS 2)

Başörme Kına gecesinde gelinin ve güveyin eline kına yakma işi (DS 2)

Bölükbaşı 1. Düğünlerde erkek evine başkanlık yapan (DS 2)

Güveği Düğün günü güveğinin akrabalarından birinin verdiği akşam yemeği (DS 6)

Seymen başı Gelin almaya giden delikanlıların başı (DS 10).

“El” ile ilgili sözler:

El öpmelik Gelin ya da güveye, kaynana ya da kayınbaba tarafından verilen armağan (DS 5).

El kınası Gelinin yakın akrabalarının arasında kına yakılan gece (DS 5).

“Yüz” ile ilgili sözler:

Gelin yüzü Gelin geldiğinin ertesi günü gelini görmek için yapılan toplantı (DS 6)

Yüzgörümlüğü 1. Gerdek gecesi, gelinin yüzündeki duvağı açmak için güveyin verdiği armağan. 2. Geline, oğlan evinin, akrabalarının verdiği armağan (DS 11).

Yüz yazıcı Gelinlerin yüzüne tel yapıştırılan (DS 11).

Yüz yümek (yıkamak) Yeni evliler, kavgasız, gürültüsüz geçinmek (DS 11).

Diğer organ adlarıyla oluşturulan sözler:

Aşboğaz Erkek evinden kız evine gönderilen düğün erzakı (DS 1).

Bağrı geçmek (II) Zamanında evlenememek, evde kalmak (DS 2).

Dilbağı (I) 1. Birisini kendisine minnettar etmek için verilen hediye ya da fedekarlık. 2. Nişandan önce erkek tarafının kız tarafına verdiği hediye. 3. Nişandan sonra kız tarafına verilen para. 4. Düğün gecesi gelini konuşturmak için damadın verdiği hediye (DS 4).

SONUÇ

Derleme Sözlüğü'nde beden kültür kodları bağlamında organ adlarıyla oluşturulan ve evlilik konusuyla ilgili birleşik sözler incelendiğinde Türk insanının bu döneme ait gelenek ve inanışlarını yansıtan sözler kendi içinde değerlendirildiğinde bu sözlerin “hediye/ bahşiş, tören / eğlence / ziyafet”, ziyaret, giyim-kuşam, nesne, medeni durum değişikliği, durum, zaman, kişi” gibi farklı kavramlarla ilgili olduğu gözlenmektedir:

Tablo-1:

İlgili konular	İlgili birleşik sözler
Tören / eğlence / ziyafet	Baş bağlamak (I) Baş bağlamak (II) Baş çatması Baş donanma Baş övmek / öğmek Başbağı Başörme Güveğibaşı Gelin yüzü
Hediye / bahşiş	Ağız bağı (II) Ağız dadı (I) Ayak kirası Baş çevresi Başbağı (II) El öpmelik Yüzgörümlüğü
Medeni durum değişikliği	Baş bağlamak (II) Baş göz etmek

	Başı bağlanmak Başını bağlamak (V) Başını örtmek
Ziyaret	Ayak açmak Ayak dönme
Nesne	Ayak döşeği Ayak eni
Giyim-kuşam	Baş yapmak (II)
Kişi	Baş yenge Başdüşü Bölükbaşı Seymen başı Yüz yazıcı
Zaman	Başa erişmek El kınası Bağrı geçmek
Geçim / düzen	Yüz yümek

Derleme sözlüğü’nde belirlenen organ adlarıyla oluşturulan ve evlilik dönemiyle ilgili birleşik sözlere sıklık açısından bakıldığında şu sonuçlar ortaya çıkmıştır:

Tablo-2:

Organ adı	Sayısı
“Baş” ile ilgili birleşik sözler	19
“Ayak” ile ilgili birleşik sözler	5
“Ağız” ile ilgili birleşik sözler	2
“El” ile ilgili birleşik sözler	2
“Yüz” ile ilgili birleşik sözler	4
Diğer (boğaz, bağır, dil)	3
Toplam	35

İncelemeye konu olan sözlerin yaklaşık % 55’inde “baş” sözcüğü yer alırken; ayak, ağız, el, yüz ve diğer organ adlarıyla oluşturulan birleşik sözcüklere daha az rastlanmıştır. Bu sonuçlar Derleme Sözlüğü özelinde Türk insanının evlilik kurumuna yönelik inanış, gelenek ve değer yargıları bağlamında beden kültür kodlarından daha çok “baş” sözcüğünü tercih ettiğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

1. DEMİR, N. (2000). Derleme Sözlüğü’nde Şimdiki Zamanla İlgili Karşılaştırma. *İlmi Araştırmalar*. S: 10, s. 19-27.
2. YILDIRIM, F. (2012). Derleme Sözlüğü’nde Gizli Dil Verileri Üzerine. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/4, Fall 2012, p. 565-578.
3. KALAFAT, Ş. (2018). Kültürel Bellek Metaforu Olarak Derleme Sözlüğü’ndeki Gökkuşağı Adları. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* C:9 S: 16, s. 1143-1166.
4. SELVİ, C. (2020). Derleme Sözlüğü’nde Geçen Zaman Adları. *Dil Araştırmaları*, Bahar 2020/26: 193-213.
5. TORUN, Y. (2009). Derleme Sözlüğü Ve Türkçe Sözlük’te Madde Başlı Olarak Kişi Adıların Kullanımları Üzerine. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 18, Sayı 1, 2009, s.377-386.
6. KESKİN, A. (2020). Folklor Çalışmalarında Kullanılabilecek Disiplinlerarası Yeni Bir Yaklaşım: Kültürdilbilim. *II. Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu (2-4 Ekim 2020) Tam Metin Bildiriler Kitabı*.
7. SARAÇ, H. (2019). Bir milletin kültürel belleğinin şifreleri: Kod kültürleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 157-169.
8. SIRTİ, E. (2011). *Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Birleşik Kelimeler ve Türkçenin Zenginliği Bakımından Önemi*. Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Programı Yüksek Lisans Tezi.